

مدیریت و بررسی برنامه درسی پنهان و نقش آن در مدارس ابتدایی ناحیه ۳ اصفهان

ملیحه مرادی قهدریجانی

لیسانس پژوهشگری اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی آشتیان

چکیده

مفاهیم برنامه درسی پنهان (مستتر) از جمله مفاهیم بسیار ارزشمند و راه‌گشا در تفکر و عمل برنامه‌ریزی درسی است هدف از این مقاله نگارشی تازه بر برنامه درسی پنهان در مدارس ابتدایی ناحیه ۳ استان اصفهان است. (مهرمحمدی، ۱۳۸۰ ص ۲۶۰). برنامه درسی پنهان به تدریس متن غیررسمی و غیر ملموس نظام ارزش‌ها، هنجارها و طرز برداشتها و جنبه‌های غیرآکادمیک مراکز آموزش و پرورش و مدارس مقطع ابتدایی و جنبه‌های غیررسمی مراکز آموزش و پرورش که متأثر از کل نظام تربیتی به فلسفه حاکم، ساخت و بافت کلی جامعه باشد، اطلاق می‌شود (محمدی، ۱۳۷۴) به عبارت دیگر برنامه درسی پنهان اجماًلاً به مجموعه‌ای از یادگیری‌های در نظام آموزش و پرورش اطلاق می‌شود که در بستر فرهنگ حاکم بر محیط آموزشی (مدارس ابتدایی ناحیه ۳ اصفهان) و بدون آگاهی اعضای معلمان و دانش‌آموزان برای دانش‌آموزان ابتدایی مدارس ابتدایی اصفهان حاصل می‌شود. در این مقاله برنامه‌ریزی درسی پنهان مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: مدیریت_آموزش، برنامه درسی پنهان، دانش‌آموزان ابتدایی، ناحیه ۳ اصفهان، معلمان، آموزش و پرورش

هدف از نگارش این مقاله بررسی وضعیت دانش آموزان مقطع ابتدایی و شناخت دقیق آموزش درسی پنهان است. معمولاً جامعه شناسان، پژوهشگران آموزش و پرورش و روانشناسان، این مفهوم را غالباً برای توصیف نظام غیر رسمی مدرسه بکار می‌برند. برنامه درسی پنهان نه درجایی نوشته شده و نه هیچ معلمی آن را درس می‌دهد. بلکه محیط آموزشی مدرسه، باتمام خصوصیاتش، آن را آموزش می‌دهد. صرفنظر از اینکه معلمان مدرسه تا چه اندازه متبحر و شایسته‌اند، یا برنامه درسی تا چه حد پیشرفت کرده است، دانش آموزان، اتفاقاً، در معرض چیزی قرار می‌گیرند که هیچ گاه سخنی از آن در میان نبوده است. آنها، به مرور، تحت تأثیر برنامه درسی پنهان مدرسه، رویکرد خاصی نسبت به زندگی، و نگرش خاصی نسبت به تحصیل و یادگیری پیدا می‌کنند

مفهوم و تعریف برنامه درسی پنهان

در سال ۱۹۶۰ واژه برنامه درسی پنهان را رسماً وارد ادبیات برنامه‌ریزی درسی کرد ص نظریه‌پرداز مشهور برنامه درسی پنهان در مقدمه کتاب خود تحت عنوان کتاب برنامه درسی پنهان و تربیت اخلاقی شکل‌گیری اصطلاح علمی برنامه درسی پنهان را همزمان با انتشار کتاب فیلیپ جکسون تحت عنوان «زندگی در کلاس درس در سال ۱۹۶۸ می‌داند، تاکنون صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه مطالعات برنامه درسی، تعاریف مختلفی از برنامه درسی پنهان ارائه داده‌اند. در اینجا برخی از این تعاریف اشاره می‌شود:

برنامه درسی پنهان را اجمالاً به مجموعه‌ای از یادگیریها در نظام آموزشی می‌داند که در بستر فرهنگ حاکم بر محیط آموزشی و بدون آگاهی معلمان و فرهنگیان و دانش آموزان ابتدایی برای دانش آموزان حاصل می‌شود.

برنامه درسی پنهان را چنین تعریف کرده است، «برنامه درسی پنهان متشکل از پیامهای ضمنی جو اجتماعی مراکز آموزشی است که نوشته نشده است ولی توسط همه احساس می‌شود. برنامه درسی پنهان بدنه دانشی است که دانش آموزان را به سهولت از طریق بودن هر روزه در محیط مدارس، هضم می‌کند (سعیدی رضوانی، ۱۳۸۰ ص ۲۸).

برنامه درسی را شامل برنامه درسی آشکار و پنهان می‌داند به اعتقاد او برنامه درسی آشکار، شامل مقاصد، اهداف و قوانین و مقررات مکتوب آموزش و پرورش و مدارس ابتدایی است. در مقابل برنامه درسی پنهان را غیرمردون و تعریف نشده می‌داند. او می‌گوید برنامه درسی پنهان در نظام آموزشی در زندگی روزمره و تعامل در محیط‌های یادگیری شکل می‌گیرد. از نظر بلوم برنامه درسی، هم فرایند است و هم نتیجه، هم پنهان است و هم آشکار، هم ذاتی است و هم رفتاری.

در مورد مفهوم برنامه درسی پنهان آنچه که به طور ضمنی در اصول و سازماندهی نظام آموزش و پرورش (مثلاً نظم و ترتیب در کلاس و وضعیت گروهی) و در الگوی ارتباط و تعامل در مراکز آموزشی (مثلاً تکرار دروس، شنیدن، گوش دادن، اطاعت و ...) وجود دارد، شامل می‌شود. از این رو، وی معتقد است که بهتر است پدیده برنامه درسی

پنهان را آموزشی ضمن یا غیر صریح بنامیم، زیرا واژه برنامه درسی پنهان شامل همه آموزش‌هایی است که ورای نتایج یادگیری رسمی واقع می‌شود (سعیدی، ۱۳۸۰).

برنامه درسی پنهان را چنین تعریف کرده است: «عوامل دیگری که جزء برنامه درسی رسمی نیست و از دید و مشاهده برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی درسی آموزش و پرورش پنهان است و در فکر و عواطف و رفتار دانش آموزان ابتدایی اثر می‌کند و در اغلب موارد مؤثرتر از برنامه درسی پیش‌بینی شده عمل می‌نماید. قوانین و مقررات مدارس ابتدایی، جو مدارس ابتدایی، رابطه و تعامل معلمان و دانش آموزان از اهم این عوامل هستند. از تأثیر اینها تفکر، نگرشها و گرایش‌هایی در دانش آموزان شکل می‌گیرند که در ادبیات برنامه درسی، این تأثیرات را برنامه درسی پنهان تلقی می‌نمایند.

برنامه درسی پنهان را شامل تدریس ضمنی، غیررسمی و غیرملموس نظام ارزشها، هنجارها، طرز تلقی‌ها و جنبه‌های غیر ملموس مدارس ابتدایی و مراکز آموزش و پرورش و مدارس است که متأثیر از کل نظام تربیتی و بافت کل جامعه است.

براساس تعاریف فوق می‌توان این استنباط را کرد که همه تعاریف از نظر مفهومی به طور مستقیم یا؟؟ مفهوم برنامه درسی پنهان را در مقابل مفهوم برنامه درسی رسمی یا آشکار قرار داده‌اند. همچنین برنامه‌های درسی پنهان را یادگیری چیزهایی غیر از اهداف رسمی و صریح نظام آموزشی می‌دانند که برای دانش آموزان مقطع ابتدایی در مدارس و مراکز آموزش و پرورش حاصل می‌شود. همچنین مفاهیم برنامه درسی پنهان را براساس مطالعات انجام شده را در چهار دسته تقسیم‌بندی می‌کند.

۱. برنامه درسی پنهان به عنوان انتظارات غیررسمی یا پیام‌های غیرصریح اما مورد انتظار

۲. برنامه درسی پنهان به عنوان پیامها یا نتایج قصد شده یادگیری

۳. برنامه درسی پنهان به عنوان پیام‌های غیرصریح ناشی از ساختار آموزشی

۴. برنامه درسی پنهان به عنوان آنچه که آموزان ابتدایی خلق می‌کند.

رابطه تدریس با برنامه درسی پنهان

برنامه درسی پنهان بعد غیرقابل پیش‌بینی یادگیری است. طراحی آموزشی بدون توجه به این بعد از بخش مهم عواملی است که در یادگیری دانش آموزان ابتدایی استان اصفهان تأثیر زیادی دارند. استادان به طور همدل در طراحی آموزشی به عوامل آشکار موارد در تدریس توجه می‌کنند و از عوامل پنهان غافل می‌مانند. لازم است عوامل اساسی مؤثر در شکل‌گیری برنامه درسی پنهان شناسایی و آشکار شوند و تا حدودی در طراحی و اجرای تحت ضابطه و کنترل درآیند. یکی از عوامل که در کم کردن فاصله بین برنامه درسی رسمی و پنهان تأثیر دارد و مشارکت دانش

آموزان در جریان آموزش است. در صورت مشارکت آنان در طراحی و اجرای تدریس، فعالیت‌های یادگیری را با اهمیت تلقی خواهند کرد و با علاقه و آگاهی برای یادگیری و نایل شدن به هدفهای آموزشی تدریس خواهند نمود. عامل دیگر آگاهی برنامه ریزان معلمان از عوامل غیر آشکاری که در آموزش مؤثر است: برای مثال وقتی معلم بداند که نوع برخورد او در ارزشیابی از آموخته‌های دانش آموزان و آثار ارزشیابی مؤثر است سعی می‌کند رفتار خود را به منظور تقویت ارزشها و گرایشهای مطلوب تنظیم نماید. یا وقتی که متوجه شد طرز تلقی‌های او درباره رابطه معلم و دانش آموزان مقطع ابتدایی در کلاس درس و نقش یادگیری دانش آموزان (منفعل بودن فعال بودن) در شکل‌گیری طرز تلقی دانش آموزان اثر دارد سعی می‌کند روابط آموزشی داخل کلاس درس را به صورت مفید و اثربخش سازمان دهد. بنابراین استادان باید عوامل مؤثر در برنامه درسی پنهان را شناسایی کند و با در نظر گرفتن آنها در طراحی و اجرای آموزشی منطقی‌تر عمل نماید.

عوامل به وجود آورنده و مؤثر بر آموزشهای حتمی یا برنامه درسی پنهان

۱- معماری و کیفیت ساختمان مدارس ابتدایی

با توجه به دست‌آوردهای مفید «علم ارتباطات» صاحب‌نظران این رشته معتقدند آموزشهای غیر کلامی و رفتار غیربیبانی بیش از سایر عوامل در انتقال پیام به فراگیران نقش دارند. بر همین اساس او وارد تی‌های یکی از صاحب‌نظران حوزه ارتباطات در نظریه خود به نام زبان «صامت» معتقد است «فضا سخن می‌گوید»

و «زبان حرف می‌زند» پس عبارت مراکز آموزشی و عناصر تشکیل‌دهنده آن مانند رنگ، نور، صدا، تجهیزات حیاط مدارس، راهروهای تنگ و طولانی همه و همه اثرات آموزشی و تربیتی دارند. مدارس ابتدایی زیبا و سرسبز، نشاط و شادان را به ارمغان آورده، یادگیری را آسان می‌کند و برعکس مراکز آموزشی تنگ و کوچک به کلاسهای کم نور، تخته فرسوده و سندلیهای شکسته رغبت به درس و بحث و یادگیری را شاید برای همیشه از بین ببرد.

۲- ساختار اجتماعی و اداری مدارس ابتدایی

دایره‌المعارف برنامه درسی اشاره شده است که برنامه درسی رسمی مراکز آموزشی تنها فقط یک بخش از کل سازماندهی مراکز آموزشی است که بر آموزش اجتماعی فراگیران اثر می‌گذارد. دانش آموزان مطالب زیادی از برنامه غیررسمی را که مستقیماً متأثر از سازمان سیاسی و اجتماعی مدارس است، فرا می‌گیرند. در بیشتر مدارس ابتدایی استان اصفهان تصمیم‌گیری به نوک هرم اجتماعی مدارس، یعنی رئیس می‌رسد و این جو خط اقتدار و کنترل جامعه‌ای مانند مدارس را به دانش آموزان می‌آموزد (لوی، ۱۹۹۱، ص ۷۳۳)

سیلور و الکساندر اظهار می‌دارند «بسیاری از جامعه‌شناسان این جنبه‌های فرآیند مراکز آموزشی - ساختار بورکراتیک مدارس ابتدایی - را به عنوان یک عامل اصلی در اجتماعی شدن فراگیران تلقی می‌کنند» عناصری که به سادگی قابل تشخیص است عبارتند از: تمامی نظام طبقه‌بندی که در مرکز آموزشی به خدمت گرفته شده است (کلاسهای

مدارس ابتدایی، گروه‌بندی، سازماندهی عمودی سطوح مدارس، شیوه‌های ارتقاء شایستگی برای فعالیتها) روشهای ارزشیابی (آزمونها، نمره‌گذاری، قوانین انضباطی، محدودیتها، روشهای تنبیه و ... (سیلور و الکساندر، ۱۳۷۲ ص ۴۰۱)

آیزنر معتقد است: سیستم پاداش، رفتار متواضعانه را پرورش می‌دهد. بعضی تحقیقات جالب دریافته‌اند که پاداش خارجی انتظاراتی در فراگیران ایجاد می‌کند که علاقه آنها را برای فعالیت های پاداش داده شده سرد می‌کند. سپس اضافه می‌کند با این پاداشها، سیستم پرداخت درمخدرهای پاداش را به وجود نمی‌آوریم؟ (همان منبع)

۳- ارتباط متقابل معلمان و دانش آموزان ابتدایی

طرز تلقی و رفتار معلمان از عوامل بسیار مهم در تشکیل طرز تلقی‌های دانش آموزان ابتدایی می‌باشد. اگر معلمان در کلاس درس، آزاد برخورد کند و فرصت کافی و مؤثر در اختیار دانش آموزان ابتدایی قرار دهد تلاش، توانایی و حس اعتماد به نفس را در او تقویت می‌کند. اگر امیال و خواسته‌ها و نظرات خود را محور قرار دهد و با رویه سلطه‌گری برخورد نماید مانع بروز توانایی‌ها می‌شود و در دانش آموزان گرایش سلطه‌گری به دیگران را پرورش می‌دهد. بعلاوه جهت‌گیری اقتصادی، طبقاتی و فرهنگی معلمان نیز در طراحی و اجرای تدریس و رابطه با دانش آموزان مؤثر است. معلمان که امکانات مادی را ارزش مهم تلقی کند محورمان از امکانات مادی را محرومان از یک ارزش تلقی خواهد کرد و متناسب با آن عمل خواهد نمود.

همچنین رفتار دانش آموزان ابتدایی در تصمیم‌گیری معلمان مؤثر است. دانش آموزان ابتدایی که به مشارکت در فعالیتهای آموزشی تمایل نشان می‌دهد، در ارتباط بادیگران با نظر مثبت عمل می‌کند و رفتارهای ضد اجتماعی مانند پرخاشگری را کنترل می‌کند، علاقه به همکاری دانش آموزان و احترام و ارج نهادن به دانش آموز را در معلمان برمی‌انگیزد؛ بعلاوه دانش آموزانی که تکالیف خود را به خوبی انجام می‌دهند و از دستورات و توصیه‌های معلمان ابتدایی اطاعت می‌کنند در عملکرد معلمان مقطع ابتدایی اثر می‌کنند. (ملکی: ۱۳۷۶)

۴. روابط میان فردی دانش آموزان با کارکنان و با یکدیگر

در درون مدارس و مراکز آموزش عالی وابسته به آموزش پرورش صورت رسمی یا غیررسمی روابط انسانی متعدد شکل می‌گیرد و هر کدام آثار تربیتی خاص خود را دارند. یکی از اینگونه روابط، روابط کارکنان و معلمان با دانش آموزان می‌باشد. موضع‌گیری و طرز تفکر و نگرشهای افراد و اداره کننده مراکز آموزش در این زمینه بسیار قابل ملاحظه است. اگر کارکنان برداشتهای طبقاتی ویژه‌ای داشته باشند نوع زندگی دانش آموزان در تصمیم‌گیریهای تربیتی تأثیر می‌کند. فرزندان طبقه‌ای که نزد کارکنان مراکز مدارس ابتدایی اهمیت بالاتری دارند از توجهات ویژه برخوردار خواهند شد و دانش آموزان طبقات دیگر از چنین توجهی محروم خواهند ماند.

علاوه بر تأثیر کارکنان، فرهنگ دانش آموزان و گروههای دوستی نیز آثار خاص خود را دارند. دانش آموزان از ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی یکدیگر تأثیر می‌پذیرند، ممکن است دانش آموزان خانواده‌های مرفه که فرهنگ خاص خودشان را دارند و آداب و معاشرت آنها فرق می‌کند با دیدن دانش آموزان خانواده‌های کم درآمد یا تنگدست

مغرورتر و از خود راضی‌تر شوند و در مقابل دانش آموزان خانواده‌های کم درآمد احساس کمبود و حقارت کنند. هر یک از این دو حالت جزیبی از برنامه درسی پنهان دانش آموزان را تشکیل می‌دهد.

۵. جو اجتماعی مدارس ابتدایی، گروه‌های مختلف اجتماعی -

متفاوتی که فرزندان افراد این گروه‌ها با خود به مدارس ابتدایی می‌آورند، از طریق صحبت‌ها و بحث‌های دانش آموزان و نحوه برخورد آنها با هم تأثیرات عمیق تربیتی را به وجود می‌آورد که در جامعه ما هنوز مطالعه دقیقی در مورد آنها انجام نگرفته است.

۶. مواد متن: مواد متن کتاب، نوع مثالهایی که کتاب درسی دربر دارد زبانی که استخدام کرده است، عکسها، نمودارها، تأکیدها و ... همه و همه اثرات آموزشی ضمنی داشته مصداق برنامه درسی پنهان است. (اکرمی، ۱۳۷۳ ص ۱۱۳).

۲- نتیجه گیری

آنچه طراحان و برنامه‌ریزان درسی در نظام آموزش و پرورش برای رشد و تربیت دانشجویان آموزان طراحی و برنامه‌ریزی می‌کنند، برنامه درسی رسمی است. برنامه‌های درسی هدفهای آموزشی مدون و آشکار دارد. پرسش اساسی این است که آیا مجموعه ی دانش آموزان ابتدایی محدود به برنامه درسی رسمی است؟ البته پاسخ به این سؤال منفی است زیرا عوامل دیگری که جز برنامه درسی نیست و از دید و مشاهده برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران نظام آموزش عالی پنهان است وجود دارد که بر فکر و عواطف و رفتار دانش آموزان اثر می‌کند و در اغلب موارد مؤثرتر از برنامه درسی رسمی عمل می‌کنند. قوانین و مقررات مدارس ابتدایی استان اصفهان، جو اجتماعی مدارس ابتدایی، رابطه و تعامل معلمان و دانش آموزان از اهم این عوامل هستند. از این رو هر چه مدارس ابتدایی ضعیفتر باشد، برنامه‌های درسی پنهان در نظام آموزش و پرورش بیشتر می‌شود. اگر نظام برنامه‌ریزی درسی رسمی و صریح آموزش و پرورش به نحوی پیامهای پنهان را آشکار کند و تحت نظارت درآورد می‌تواند برنامه‌های درسی پنهان را تحت پوشش بگیرد. بنابراین برنامه‌ریزان با توجه به این مفاهیم جدید، باید تعمق تحلیلی بیشتری در امر فضاهای تربیتی و برنامه‌های درسی داشته باشند و بدانند که دنیا و زندگی در کلاس درس خیلی عمیقتر و ریشه‌دارتر از تصوراتی است که غالباً در برنامه درسی رسمی ترسیم می‌شود. نتیجه آنکه دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی درسی رسمی نظام آموزش و پرورش باید عناصر برنامه درسی پنهان را به عنوان یک جعبه سیاه آموزشی همواره مدنظر قرار دهند.

پیشنهادها و انتقادات

بدون تردید یکی از مؤلفه‌های بسیار مهم در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان، مقطع ابتدایی ناحیه ۳ اصفهان برنامه درسی پنهان است. دانش‌آموزان از طریق برنامه‌های درسی و به‌ویژه برنامه درسی پنهان، با انواع دانش علمی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی و سیاسی، و مهارت‌ها و نگرش‌های مختلفی همچون خویشتن‌داری، احترام، صداقت، همدلی، همکاری، مسئولیت‌پذیری، رعایت قانون و مقررات و غیره آشنا می‌شوند. عوامل دیگری که جزو برنامه درسی نیستند و از دید و مشاهده برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت نیز پنهان‌اند، بر فکر، عواطف و رفتار فراگیرنده اثر می‌گذارند و در بیشتر موارد مؤثرتر از برنامه درسی آشکار و پیش‌بینی شده عمل می‌کنند. قوانین و

مقررات در کلاس و محیط آموزشی، جو اجتماعی مرکز آموزشی و تعامل و رابطه فراگیرندگان با مدیران و معلمان، از جمله این عوامل هستند.

برنامه درسی پنهان در حد معنی‌داری تعیین‌کننده آن چیزی است که مبنای احساس ارزش و عزت‌نفس شرکت‌کنندگان قرار می‌گیرد. همین برنامه درسی پنهان است که بیش از برنامه درسی رسمی در سازگاری استادان و شاگردان تأثیر دارد. کمتر، مدرسه ابتدایی، را سراغ داریم که برنامه درسی پنهان بر شاگردان و هیئت آموزشی تحمیل نکرده باشند. اگر چه هر برنامه درسی ویژگی‌هایی دارد که خاص مؤسسه‌ای معین است، ولی وجود این‌گونه برنامه‌های درسی پنهان تا حد بسیاری بر کل فرایند تعلیم و تربیت و به تبع آن، رشد مهارت‌های اجتماعی تأثیر می‌گذارد.

از برنامه درسی پنهان هم می‌توان نتیجه مثبت گرفت و هم نتیجه منفی. به همین سبب نقش مهمی در چگونگی رشد مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان در مدرسه دارد. بنابراین، نتیجه‌ای که از این مبحث حاصل می‌شود، این است که برنامه درسی پنهان به حضور لحظه به لحظه و عملی معلم و شاگرد در کلاس وابسته است. برنامه درسی پنهان لزوماً خاص مدرسه و نظام آموزشی نیست. این برنامه تقریباً همیشه و در همه جا با یادگیری‌های افراد گره خورده است. توجه به این نکته از اهمیت زیادی برخوردار است. دانش‌آموزان به برنامه درسی پنهان پاسخ نمی‌دهند، بلکه آنان از طریق تفسیر و بحث، تحلیل، ادراکات خود، و تلفیق و ترکیب‌های خود، برنامه درسی پنهان را می‌سازند. برنامه درسی پنهان دانش‌آموزان پاسخی است به آنچه در محیط آموزشی انجام می‌دهند.

منابع

- 1) Eisner. E (1985) the Educational imagination, New York Macmillan publishing. Co.
- ۲) عباس‌زادگان، سید محمد (۱۳۷۶) اصول و مفاهیم اساسی در برنامه‌ریزی درسی، تهران، انتشارات سوره.
- ۳) مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۰)، برنامه درسی. علوم تربیتی ماهیت و قلمرو آن. تهران؛ سازمان سمت.
- 4) Giroux, Henry, A (1983) theory and Resistance in Education (A pedagogy for the opposition) Bergin & Garvey publishers INC. Mesachie sets.
- 5) Eisner, E (1990): Educational Imagination; on the Design and Evaluation on school program, (sth, Ed) New York, Macmillan college publishing company.
- 6) Ausbrooks, Ruby (2000) what is school's hidden curriculum teaching your child.
- 7) Bloom. B.S (1981) all our children: a primer for parents teachers and other Education NC crow hin, York.
- ۸) قورچیان، نادرقلی (۱۳۷۳) تحلیلی از برنامه درسی مستمر، بحثی نو در ابعاد ناشناخته آموزشی، تهران؛ فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی شماره ۵.
- ۹) نوید، مهدی (۱۳۷۳) پیام مدرسه؛ تهران، نشر سازمان نوسازی و توسعه و تجهیز مدارس کشور.
- ۱۰) سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۸۰) تبیین برنامه درسی پنهان در درس بینش اسلامی دوره متوسطه ... رساله دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی، به راه‌های دکتر علی‌رضا کیامنش، تهران؛ دانشگاه تربیت معلم.
- 11) Lewy, Arich (1991) International Encyclopedias of curriculum paragon press.

۱۲) سیلور و الکساندر (۱۳۷۲) برنامه‌ریزی درسی برای تدریس و یادگیری بهتر. ترجمه غلامرضا خوی‌نژاد، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

۱۳) ملکی، حسن (۱۳۷۶) برنامه‌ریزی رسمی، (راهنمای عمل) تهران؛ انتشارات مدرسه.